

**Міністерство освіти і науки України
Рівненський державний гуманітарний університет
Інститут психології і педагогіки
Педагогічний факультет
Кафедра теорії і методики виховання**

ІННОВАТИКА У НАВЧАННІ ТА ВИХОВАННІ

**Часопис кафедри
Випуск 3**

Рівне-2014

УДК – 37.09:005.591.6

Інноватика у навчанні та вихованні. Часопис кафедри.
Випуск 3 / Упор. Ціпан Т.С. – Рівне: РДГУ, 2014. – 108 с.

Рецензенти:

Литвиненко С. А., доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри практичної психології та психотерапії
Рівненського державного гуманітарного університету;

Ящук І. В., професор, доктор педагогічних наук,
професор, декан факультету початкової освіти і філології
Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

Рекомендовано до друку Науково-методичною радою
Рівненського державного гуманітарного університету
(протокол № 2 від 23 березня 2014 року).

© РДГУ, 2014

З М І С Т

Кособуцька Г. П.	Посвята.....	3
Дем'янюк Т. Д.	Інноваційні технології духовно-морального виховання особистості у позашкільному закладі.....	6
Петренко О. Б.	Гендерний підхід у громадянському вихованні учнів: актуалізація ідей В. О. Сухомлинського.....	18
Кириленко С. В.	Громадянське виховання учнів як стратегічний напрям розвитку громадянського суспільства в Україні...	27
Кіян О. І.	Громадянське виховання у системі роботи класного керівника в умовах Євроінтеграції вітчизняної освіти.....	37
Сойчук Р. Л.	Формування національної ідентичності громадян України в умовах Євроінтеграції.....	41
Гринькова Н. М.	Громадянське виховання молодших школярів у позашкільних навчальних закладах: теоретичний аспект.....	52
Ціпан Т. С.	Взаємодія дитячого об'єднання і сім'ї у громадянському вихованні зростаючої особистості.....	60
Булига І. І.	Релігійна толерантність як імператив сучасності.....	67

Шутяк В. Г.	Громадянське виховання учнів початкових класів на уроках трудового навчання.....	77
Стельмашук Ж. Г.	Виховання дисциплінованості особистості учнів у контексті формування у них громадянської культури.....	83
Сорочинська Т. А.	Особливості формування громадянськості майбутнього вчителя педагогічних закладів Рівненщини (1939-1958 рр.).....	92
Баліка Л. М.	Роль шкільної бібліотеки у становленні національного виховання незалежної України.....	97

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Баліка Людмила Миколаївна – здобувач Рівненського державного гуманітарного університету

Булига Ірина Іванівна – кандидат педагогічних наук, доцент Рівненського державного гуманітарного університету

Вознюк Галина Федорівна – завідувачка відділу освіти Дубенської райдержадміністрації Рівненської області

Гринькова Надія Михайлівна – кандидат педагогічних наук, доцент Рівненського державного гуманітарного університету

Дем'янюк Тамара Дмитрівна – професор, завідувач кафедри теорії і методики виховання, НДІ інноваційних виховних технологій (1994-2013 рр.)

Кириленко Світлана Володимирівна – кандидат педагогічних наук, начальник відділу інноваційної діяльності та дослідно-експериментальної роботи Інституту інноваційних технологій і змісту освіти

Кіян Ольга Іванівна – кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник відділу інноваційної діяльності та дослідно-експериментальної роботи Інституту інноваційних технологій і змісту освіти Міністерства освіти і науки України

Кособуцька Галина Пилипівна – доцент Рівненського державного гуманітарного університету

Петренко Оксана Борисівна – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри теорії і методики виховання рівненського державного гуманітарного університету

Сойчук Руслана Леонідівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри теорії і методики виховання Рівненського державного гуманітарного університету

Сорочинська Тетяна Адамівна – аспірант кафедри загальної і соціальної педагогіки та управління освітою Рівненського державного гуманітарного університету

Стельмашук Жанна Григорівна – викладач Рівненського державного гуманітарного університету

Ціпан Тетяна Степанівна – кандидат педагогічних наук, в. о. доцента Рівненського державного гуманітарного університету

Шутяк Володимир Георгійович – кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач відділу аспірантури Рівненського державного гуманітарного університету

Наукове видання

ІННОВАТИКА У НАВЧАННІ ТА ВИХОВАННІ

**Часопис кафедри
Випуск 3**

Підписано до друку 24.04.2014 р.
Гарнітура Times New Roman. Друк різнографічний.
Ум. друк. арк. 5,15. Замовлення №155/1. Наклад 300.

Віддруковано засобами оперативної поліграфії
Рівненського державного гуманітарного університету

Інноватика у навчанні та вихованні. Часопис кафедри.
Випуск 3 / Упор. Ціпан Т.С. – Рівне: РДГУ, 2014. – 107 с.

УДК – 37.09:005.591.6

Список використаних джерел і літератури:

1. Боришевський М. Й. Духовні цінності в становленні особистості – громадянина // Педагогіка і психологія. – 1997. – №1. – С.144-150.
2. Доукина Е. М. Взаимодействие семьи и школы в формировании нравственных основ поведения младших школьников // Доукина Е.М. – К., 1993. – 134 с.
3. Макаренко А. С. Воспитание гражданина. – М.: Просвещение, 1986.– 373 с.
4. Назаренко Л. Сутність та особливості моделі родинно-шкільного виховного простору // Виховна робота в школі. – 2005. – №3. – С.2-3.
5. Семейное воспитание / Сост. Завадова Т., Лежнева О. – Мн.: Красико-Принт, 2006. – 128 с.
6. Сухомлинський В. О Народження громадянина / Сухомлинський В. О. Вибрані твори: у 5 т. – К.1977. – Т.3.– С. 283-582.
7. Федяєва Л. В. Теоретичні засади вивчення і використання виховних традицій сім'ї // Педагогічні науки: Зб. наук. пр. – Херсон, 2003. – Вип. XXXIV. – С. 32-36.

УДК 291.16

БУЛИГА І. І.

**РЕЛІГІЙНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ
ЯК ІМПЕРАТИВ СУЧАСНОСТІ**

Резюме. Релігійна толерантність є основою забезпечення внутрішньої стабільності та інтеграції суспільства. Вона постає комплексним явищем суспільної свідомості в якому поєднуються світоглядні та соціально-психологічні установки, що передбачають право на існування базатіох релігійних традицій

Ключові слова: толерантність, релігія, міжконфесійні відносини.

Сучасний світ знаходиться у стані, де головним імперативом стають широкомасштабні зміни. Нові реалії визначають межі його існування, посеред яких політичний радикалізм, воєнні конфлікти і

тероризм, міжетнічні протистояння. Чіткою стала тенденція нетерпимості, яка нині виявляє себе як константа у сфері міжконфесійних взаємин і є важкою суспільною недугою. Досвід минулого, драматизм сучасності свідчать, що подолати кризові явища будь-яке суспільство може лише в режимі компромісу, діалогової культури та толерантності. Ця ідея буквально вистраждана у XX столітті, стає імперативом сучасності: окрім катастроф, не виключені також демократичні і мирні шляхи вирішення проблемних ситуацій. Шлях нетерпимості і сили, природний для пануючих ідеологій XX століття трансформується у дискурс толерантності, як регулюючої норми відносин між людьми, спільнотами. Проте, актуалізація цієї ідеї на сьогодні, ще не дає підстав сприймати її як певну ідейну перемогу практики ненасилля. Адже, подеколи за фасадом толерантності формується інший, можливо більш витончений досвід насилля.

У перекладі з латини *tolerare* – витримувати, терпіти. Терпимість до інших думок, до чужого способу життя, поведінки людей, здатність «Я», «Ми» зрозуміти інше «Я», «Вони» у культурному вимірі. Найчастіше, коли мова йде про культивування толерантності у суспільстві, на увазі мають потребу шанобливого ставлення до людей інших культур, мов, переконань, релігій. Відтак, останній аспект набуває особливої актуальності і практичної значимості у поліконфесійному полі України, тому особливо гострою відчувається потреба толерантності у релігійних реаліях України. Тому метою нашої статті є аналіз ситуації в сучасній Україні на предмет розвитку і становлення міжконфесійної толерантності.

Знаково, що питання толерантності вперше постало на Заході саме на релігійному рівні, у зв'язку зі спробами подолання церковно-релігійного протистояння у Західній Європі XVI–XVII ст. в історично-конкретній формі як ідея віротерпимості та закріплена антропологічною системою цінностей Нового часу. Сьогодні, проблема толерантності залишається суспільно затребуваною і актуалізованою в площині тих глобальних процесів, які відбуваються в світі, зокрема в релігійній сфері та знаходить свою експлікацію в науковому доробку М. Бабія, М. Мchedлова, А. Колодного, П. Сауха, П. Яроцького та інших.

Сучасна дескрипція феномена толерантності фіксує визнання багатогранності форм людської ідентичності, утвердження єдності людського світу, розуміння значимості іншого в його унікальній сутності, утвердження міжособистісного спілкування, реалізацію ненасильницької взаємодії.

Досить глибоке розуміння толерантності демонструє Декларація принципів толерантності, у якій зазначається що толерантність це: повага, сприйняття, розуміння різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості; єдність у різноманітті; моральний обов'язок і політична та правова потреба; активна позиція, що формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини; обов'язок сприяти утвердженню прав людини, плюралізму, демократії та правопорядку; відмова від догматизму і абсолютизму, утвердження норм, закріплених у міжнародно-правових актах у галузі прав людини [1, с. 87–93].

Під таким оглядом констатуємо, що і релігійна толерантність – це явище багатоаспектне. Тому не випадково це поняття має різні інтерпретації. Зокрема, в активному сприйнятті релігійна толерантність передбачає знання, прийняття і повагу до релігійно-конфесійних цінностей іновірців, у пасивному, – байдужість до релігійно-конфесійних поглядів і системи цінностей інших. Результатом останньої постає відсутність ворожості і зіткнень на релігійному ґрунті. Констатуємо, що на нашу думку, толерантність як соціокультурне явище, хоча і ототожнюється у багатьох джерелах із поняттям терпіння, проте це не є пасивна, штучна покора думці, поглядам чи діям інших; це не покірне терпіння, а активна моральна позиція і готовність до терпимості в ім'я взаєморозуміння між соціальними групами, етносами, релігійними організаціями.

На думку українського релігієзнавця В. Климова у другій половині ХХ – першому десятилітті ХХІ століття сформувалося й конкретизувалося саме поняття толерантності (зокрема і релігійної), що спиралося, з одного боку, на узагальнені здобутки духовної (інтелектуальної, культурної, наукової, церковно-релігійної, морально-психологічної тощо) спадщини

людства, а з іншого – на практику міжособистісних відносин, співіснування різновекторних людських спільнот (етнонаціональних, релігійних, професійних, регіональних, адміністративно-політичних) у всій їхній складності й суперечливості. Подолавши надто звужене поняття толерантності (лише як пасивної «терпимості», «поблажливого ставлення» до думок, поглядів, вірувань інших людей), сучасне розуміння толерантності передбачає сприйняття, розуміння і повагу до усього розмаїття культур, релігій нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості; право і свободу кожного дотримуватися своїх переконань й визнання такого ж права за іншими [3, с. 419].

На думку низки науковців, яку ми поділяємо, толерантність не може проявитися без врахування наступних підходів до її здійснення: гносеологічного, аксіологічного, психосоціологічного [8, с. 70–71]. Перший – пов'язаний із вирішенням проблеми істинності. Відтак, предметом міжрелігійного діалогу не може виступати проблема істинності будь-якої релігії. Адже істина у сучасному світі – плюральна. Другий підхід пов'язаний із кризою західної культури, що проявляється, насамперед, у кризі духовності. Остання породжує необхідність відродження транс-цендентних цінностей людського існування. Третій підхід окреслюється пошуками людиною культурної і релігійної ідентифікації. Адже, сучасна культурна ситуація демонструє, що стійкі в минулому основи ідентифікації – віра та етнічна приналежність в трансформаційних, межових суспільствах, підлягають перегляду. Завдяки низці серйозних транс-формацій і потрясінь українського суспільства в ХХ – початку ХХІ століття світоглядні орієнтації середньостатистичного українця носять доволі розмитий, еkleктичний характер. У сучасному світі релігія перетворюється на один із багатьох інтересів і перемістилась у дальній закуток людської свідомості, її внутрішнього світу. Діяльність людини, її життя визначається ситуативними і швидкоплинними, постійно змінними «центрами життя і свідомості», що відповідають ситуативним і тимчасово пріоритетним інтересам. Релігійність тих, хто вважає себе віруючими, часто-густо носить ситуативний характер, в ній

проявляється скоріше не стійка світоглядна позиція, а лише умонастрій, який відрізняється значною рухливістю. Відтак, на думку Л. Пендюріної, відбувається втрата людиною власного визначеного релігійного образу [8, с. 71].

Ідеї толерантності в цілому, і релігійної толерантності зокрема, є не лише умовою і запорукою розвитку демократичного суспільства, проте і вимагають від цього суспільства механізмів матеріалізації ідеї толерантності, які багато в чому залежать від державно-конфесійних відносин і міжконфесійної культури суспільства.

На думку українських релігієзнавців, розуміння толерантних відносин у міжрелігійних, міжцерковних, міжконфесійних відносинах передбачає: повагу до можливості інших конфесійних спільнот чи віруючих мати відмінну позицію; визнання не лише за своєю конфесією, а й за всіма іншими права на свободу совісті; право кожної конфесії чи віруючого у відносинах з іншими конфесіями, віруючими дотримуватися своїх переконань і визнання такого ж права за іншими; не зайняття конфесіями у міжконфесійних відносинах позицій власної винятковості; неприйняття і неприйняття конфесією політики влади щодо правової дискримінації, обмежень прав інших конфесій чи релігійних організацій, спроб політизувати позиції Церков та релігійних організацій; готовність до практичної співпраці з іншими конфесіями, віруючими інших віросповідань у суспільно значущих напрямках діяльності, залишаючись на принципових позиціях свого віровчення [3, с. 419–420].

Адже гармонія стосунків між людьми передбачає повагу до Іншого, його внутрішнього і зовнішнього простору та світогляду. Відтак, таке мистецтво жити у злагоді з іншим «Я» у суспільних відносинах є важливою детермінантою впорядкованості будь-якого суспільства, особливо поліетнічного та поліконфесійного. Діалог і толерантність відносин нині стають тими імперативними умовами розв'язання проблемних питань сучасних цивілізацій XXI століття, культурно-психологічним базисом, за яких і на яких тільки й можлива співпраця, співжиття, більше того – виживання людських цивілізацій, «перехід від культури війни до культури миру».

Тому світове співтовариство сьогодні прийшло до висновку, що світ неможливий без толерантності у відносинах, а розвиток демократії неможливий без миру. Це, в свою чергу, передбачає, що окремі люди, спільноти та нації будуть визнавати і поважати культурний плюралізм цього співтовариства [2, с. 181]. Відтак, соціально-позитивні реалії сучасного світу створюються та існують на основі толерантних відносин.

Сучасне українське суспільство – поліконфесійне. Його різноманітність і насиченість у переплетінні з багатотнічним складом населення складає культурний простір України, проте поряд з цим містить можливості виникнення і загострення суперечностей і конфліктів. Перед українським суспільством постає відповідальне завдання консолідації як одного із найважливіших умов виходу із кризи, забезпечення національної безпеки і поступального руху вперед. Передумовою його досягнення є виховання, утвердження та культивування релігійної терпимості, установок толерантної свідомості і поведінки, усвідомлення того, що різні вірування, навіть ті, що радикально протистоять один одному, мають, навіть повинні співіснувати.

Розуміючи специфіку України як поліконфесійної країни і ту роль, яку відіграє релігія в ідентифікаційних процесах, для уникнення деструктивних сценаріїв в міжконфесійних відносинах необхідним є дотримання релігійної толерантності, коли основними передумовами встановлення цивілізованих відносин між громадянами з різними світоглядами постає забезпечення принципу свободи совісті. Релігійну толерантність можемо розглядати як комплексне явище суспільної свідомості, в якому поєднанні світоглядні і соціально-психологічні установки, що допускають правомірність численних релігійних традицій. Одночасно релігійна толерантність – це конкретні дії на рівні індивідів, суспільних структур, держави, які забезпечують свободу віросповідання і рівні громадянські права послідовникам різних релігій [10, с. 270]. Ці положення є аксіомою, проте під час аналізу реальних умов їх реалізації очевидними постають невирішені питання, посеред яких проблема релігійної нетерпимості. Адже саме релігія часто стає чинником, яким подеколи намагаються виправдати масштабні акти насильства у світі.

На думку Дж. Локка: «Не різниця в поглядах, якій неможливо запобігти, а відмова від терпимості у ставленні до тих, хто тримається іншої думки, породжує всі сварки та війни, які були в християнському світі та мали проводом релігію» [6, с. 130]. Такий стан пояснюється і по-своєму виправдовується однією із важливих соціальних функцій релігії – інтегруючою, тобто використання релігійних інститутів для надання єдності і стійкості різним формам соціального цілого. Найчастіше це супроводжувалося протиставленням «істинної» релігії одного народу «неістинним» віруванням інших. Безумовно, в будь-якій релігії присутня ідея безумовного пріоритету її віровчення над іншими. Певним чином цьому сприяє утримання в масовій релігійній свідомості архетипового роз'єднання на «своє» і «чуже», «ми» і «вони». Звідси – приналежність до «чужої» релігії завжди розглядалася як свідчення ворожості і деструктивне явище [10, с. 271].

Побутує думка, що найважче бути терпимим по відношенню до людей, які сповідують інші релігійні переконання. Ці судження ґрунтуються на припущенні, що релігія в своїй основі фанатична. Хоча в ідеалі віра повинна породжувати милосердя, а не фанатизм. На практиці, досить часто, релігійна людина може власти у спокусу освячення своїх обмежених цінностей світом того абсолюту, якому вона віддана. На жаль, сьогодні людство знову опиняється на межі війни із-за конфліктів, що мають релігійне підґрунтя. Причому проблема полягає не в поодиноких фактах не шанобливого відношення до духовності і традицій іншої культури, а обмеженості світогляду власним колом цінностей [11]. Тому, релігійна толерантність виховується не як зрада чи відмова від власних релігійних переконань, а як моральна складова, за допомогою якої приймається рівність і право на існування іншої релігійності, заперечення претензій на володіння істиною лише однієї релігії.

Солідаризуємося з думкою А. Колодного, що «потрібно наводити мости між релігіями, а не займатися пошуками того, що їх різнить. Треба бути відкритим до інших, відмінних від твоїх цінностей, сприймати їх як даність і знати, що саме у світі цих цінностей хтось відчуває себе щасливим». Хоч ми і є різні у всьому «в тому числі і в релігійності, але ми є рівними. Один

віруючий чимось своїм конфесійним не переважає іншого. Відтак світ має характеризувати толерантність відносин» [5, с. 271].

Незважаючи на те, що кожна з конфесій прагне обґрунтувати свою єдиноістинність, але якоїсь однієї істинної релігії не існує. Істинним є те, що об'єднує, як спільний корінь всі релігії. Це, насамперед, є: віра в буття світу надприродного (і перш за все Бога); в спасіння завдяки вірі і слідуванню загальнолюдським нормам моралі, включеним різними релігіями у свій моральний канон, а також очікування блаженного життя в потойбіччі. Кожна релігія по-своєму вирішує ці істини. Тому, на думку А. Колодного «іновірець, який вірить в Бога, є нашим попутником, а не боговідступником, чи якимсь єретиком. Він йде до того ж Бога, але іншою дорогою» [4, с. 11]. На цьому тлі толерантність постає базовою потребою людства, центральним чинником взаєморозуміння між людьми, збереження миру та продовження історії цивілізації [9, с. 3]. Проте, усвідомлення власної сакральної винятковості постає основним джерелом міжрелігійної ворожнечі. Нетерпимість до інакшівіруючих в будь-якій релігійній системі складає один з головних аспектів віровчення. Як слушно зауважує П. Павленко «не лише окрема релігія ставить себе на доктринальному рівні в конфронтацію з іншими релігіями, а й у межах її самої наявне протистояння між окремими групами. Це протистояння постійно підігрівається усвідомленням того, що саме «наша» група з-поміж усіх існуючих правил правильно дотримується віровчення, що саме «ми», а не «інші» є істинними віруючими і саме «нам», а не всім «іншим» належить частка в щасливому потойбіччі». Таким чином, «впевненість у власній сакральній винятковості силує окрему конфесію постійно прагнути до тотальнізації, бути всеохоплюючою, всеосяжною, тобто у якості носія єдиноістинних уявлень про божественне перетворитися на тотальну релігійну спільноту» [7, с. 69–70].

Проте на практиці, зокрема в Україні ми спостерігаємо кардинально інше. Дискусії про толерантність досить часто переносяться у теоретичну площину, натомість на практиці проявляється принципова різниця в розумінні толерантності, ставленні до неї, відмінність між тим, що декларується і

практичною стороною. Але саме в практичній площині ця проблема повина набувати сенсу. Адже від реалізації толерантних міжконфесійних відносин, вирають усі – віруючі, релігійні організації, суспільство, держава. Аналізуючи масив фактів, пов'язаних з проблемою толерантності міжконфесійних відносин в Україні стає зрозумілим необхідність налагодження плідного діалогу між конфесіями. У цьому аспекті концепт діалогу має розглядатися як необхідний елемент нового інструментарію, як взаємодія повноцінних взаєморозумінь, які не зводяться до одного чи іншого із зазначених позицій.

Отже, на суспільному рівні толерантність – це невід'ємна вимога у взаємовідносинах усіх учасників релігійних відносин, які прагнуть прогнозованої, зрозумілої взаємодії, які не завдають шкоди іншим під час реалізації власного права на сповідання власної духовної позиції. На індивідуальному рівні релігійна толерантність проявляється у готовності дослухатися до думки інакомислячого, визнати правоту його позиції. Лише прагнення до розуміння і поваги один до одного, конструктивний діалог прибічників різних світоглядів здатні забезпечити стабільність і прогресивний розвиток суспільства. Тому соціально значимими є спроби формування такої системи духовно-моральних цінностей, яка забезпечила б утвердження в суспільній свідомості шанобливого ставлення до переконань і почуттів віруючих та атеїстів, сприяла б попередженню і припиненню проявів релігійного екстремізму. Звідси випливає висновок необхідності сприйняття іншого в його світоглядних і релігійних виявах таким, яким він є. Адже це сприяє формуванню здібностей кожного сприймати іншого (його позицію, думку, ідею тощо) як об'єктивно існуючу реальність, не відчуваючи страху, щоб не відступитися від власної віри у процесі взаємодії.

Список використаних джерел і літератури:

1. Декларація принципів толерантності // Толерантність: теорія і практика. Роздуми філософів і релігієзнавців. Міжнародні правові документи (витяги) / Упорядник, автор передмови М. Ю. Бабій– К., 2004. – С. 87–93.
2. Климов В. Толерантність міжконфесійних відносин як культура нового тисячоліття / В. Климов / Релігія – Світ –

- Україна. Колективна монографія в 3-кн. – Кн. 1: Релігія у світі культурно-цивілізаційного діалогу // Українське релігієзнавство. К., 2010. – № 56. – С. 179–191.
3. Климов В. Толерантність міжрелігійних відносин в її досвіді, проблемах і перспективі / Релігія – Світ – Україна. Колективна монографія в 3-кн. – Кн. III: Релігійні процеси в перспективі їх виявів // Українське релігієзнавство. – К., 2012. – № 61. – С. 418–439.
 4. Колодний А. Проблеми толерантизації міжконфесійних відносин в Україні / А. Колодний // Українське релігієзнавство. – 2008 – № 47. – С. 5–12.
 5. Колодний А. М. Трансформаційні процеси на конфесійній карті України / А. М. Колодний / Релігія – Світ – Україна. Колективна монографія в 3-кн. [за наук. ред. проф. А. Колодного і Л. Филипович]. – Книга II: Міжконфесійні відносини поліконфесійної України // Українське релігієзнавство. – К., 2011. Спецвипуск 2011-1. – С. 258–282.
 6. Локк Дж. Послание о веротерпимости / Локк Дж. Сочинения: В 3-х тт. – Т.3. / Пер. с англ. и лат. Т.3 / Ред. и сост., авт. примеч. А. Л. Субботин. – М. : Мысль, 1988. – С. 91–135.
 7. Павленко П. Тотальнізація інституційної релігійності / П. Павленко // Релігійна панорама – 2011. – № 6. – С. 69–71.
 8. Пендюрина Л. Проблема толерантности: подходы и противоречия // Л. Пендюрина // Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності: III Міжнародна науково-теоретична конференція (19–20 травня 2011 року): зб. Матеріалів / за заг. ред. Сауха П. Ю. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – С. 70–72.
 9. Саух П., Саух Ю. Толерантність у контексті сучасних духовно-ціннісних трансформацій / П. Саух, Ю. Саух // Журнал Історія. Філософія. Релігієзнавство: науковий журнал. – К.: Антросвіт. – 2008. – № 2. – С. 2–7.
 10. Смирнов М. Ю. Социология религии. Словарь / М. Смирнов. – Санкт-Петербург: Изд-во Снкт-Петербургского университета, 2011. – 416 с.
 11. Шлымова Г.Е., Религиозная толерантность как фактор интеграции современного общества. Г. Е. Шлымова – Режим доступа : <http://www.embkaztm.org/article/14>